

Демчіхіна Єлизавета Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Висвітлено актуальні питання кримінологічної характеристики неповнолітніх злочинців в Україні. Здійснено аналіз детермінантів, що зумовлюють злочинну поведінку відповідної категорії деліквентів. Класифіковано та систематизовано головні чинники, що зумовлюють зростання злочинності серед неповнолітніх на сучасному етапі.

Ключові слова: неповнолітні; злочинна поведінка неповнолітніх; детермінанти злочинної поведінки неповнолітніх; класифікація чинників розвитку злочинності неповнолітніх.

Освещены актуальные вопросы криминологической характеристики несовершеннолетних преступников в Украине. Проведен анализ детерминантов, обуславливающих преступное поведение соответствующей категории деликвентов. Классифицированы и систематизированы основные факторы, обуславливающие рост преступности несовершеннолетних на современном этапе.

Ключевые слова: несовершеннолетние; преступное поведение несовершеннолетних; детерминанты преступного поведения несовершеннолетних; классификация факторов роста преступности несовершеннолетних.

The article is about the issues of criminological characteristics of juvenile offenders in Ukraine. The determinants that lead to criminal behavior appropriate category of delinquent are analyzed. Much attention is paid to the classification and systematization of the main factors that contribute to the growth of juvenile delinquency today.

Keywords: juveniles; criminal behavior of juveniles; determinants of criminal behavior of juveniles; classification of the factors of the growth of juvenile delinquency.

Упевнений поступ України на шляху до європейської інтеграції, реалізація ініціатив вищого керівництва держави щодо проведення реформи кримінальної юстиції та модернізації правового статусу головних учасників кримінального процесу – судів, адвокатури й прокуратури – сприяють формуванню нових підходів щодо такого поширеного не лише в Україні, а й у багатьох державах-учасницях ЄС

явища як злочинність неповнолітніх. Цілком очевидно, що кризові явища в соціально-економічній сфері суспільних відносин знайшли своє продовження й у кризі морально-етичних відносин.

На жаль, неповнолітні як найбільш соціально вразлива соціальна група населення виявилися не в усіх випадках готовими вирішувати вибудовувати відносини з ровесниками й дорослими у правовій площині. До того ж, саме неповнолітні залишаються найбільш перспективним середовищем для впливу організованих злочинних угруповань як усередині нашої держави, так і поза її межами.

Як відомо, нині 8–10 % усіх злочинів в Україні вчиняються неповнолітніми. Поширення злочинності серед них випереджає її загальне зростання, а кількість підлітків, які вчинили злочин повторно, за останні роки зросла більш як на 19 %. Майже кожен другий злочин учиняється підлітками у складі групи, частіше це відбувається з особливою жорстокістю і цинізмом. Найчастіше неповнолітні вчиняють крадіжки грошей, цінностей, речей [1, с. 18]. Помітним стало й зростання злочинності неповнолітніх у кредитно-банківській сфері, у сфері обігу наркотичних засобів тощо.

Значна кількість злочинів, що вчиняються неповнолітніми, тобто громадянами, які не досягли 16 років і є осудними, сприймаються в донині патріархальному суспільстві як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю. Зокрема це стосується крадіжок у сім'ях, у навчальних закладах, хуліганських бійок, відбирання грошей та речей у молодших тощо. Ці злочини не отримують належної правової та суспільної оцінки, оскільки «корпоративна етика» сім'ї, навчального закладу, територіальної громади донині ґрунтується на замовчуванні таких протиправних діянь, боротьбі з ними «виховними засобами», а також на безпідставному ігноруванні потенціалу органів внутрішніх справ щодо профілактики, попередження та припинення злочинних діянь неповнолітніх.

Найбільш реальним і суспільно резонансним є облік тяжких злочинів, які вчиняють неповнолітні (убивства, тілесні ушкодження, зґвалтування, злісні та особливо злісні хуліганства, значні крадіжки, грабежі та розбійні напади), тобто злочинів низько латентних, які не можна приховати [2, с. 23]. Окрім отримання кримінально-правової оцінки, такі протиправні діяння, як правило, висвітлюються ЗМІ, стають предметом обговорення в навчальних закладах, трудових колективах, органах самоорганізації населення на місцях, територіальних громадах тощо.

Незважаючи на актуальність проблем попередження та протидії злочинності неповнолітніх, а також нагальності питань виявлення чинників, що впливають на формування моделей деліквентної поведінки неповнолітніх, відповідна проблематика зберігає свою гостроту для вітчизняної юридичної науки. Варті уваги роботи, присвячені проблемам теорії та практики профілактики і попередження злочинності неповнолітніх, таких правників як В. В. Василевич, О. М. Джу́жа, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, В. М. Кудрявцев,

П. П. Михайленко, А. Й. Міллер, В. І. Шакур, Н. В. Яницька та ін. Водночас питання кримінологічної характеристики та детермінації злочинної поведінки неповнолітніх в Україні потребують свого подальшого дослідження.

Предметом нашого дослідження є чітке усвідомлення суб'єкта вчинення злочину та його кримінологічно-правова характеристика. Аналіз робіт згаданих вище науковців дозволяє виділити певні статево-вікові характеристики неповнолітніх злочинців. По-перше, частка неповнолітніх осіб чоловічої статі серед злочинців, а це близько 95 %, завжди істотно вища, ніж їх питома вага в населенні цієї групи (48–52 %); по-друге, частка дівчат, які вчиняють злочини, становить близько 10 %, що є значно меншою, ніж їх питома вага в загальній кількості населення цієї статевої групи; по-третє, частка осіб жіночої статі у структурі злочинності неповнолітніх у 3–4 рази менша порівняно з аналогічними показниками дорослої злочинності [3, с. 12]. Водночас протиправна активність у вчиненні суспільно небезпечних діянь у дівчат, як правило, теж досить висока. Зазвичай це відбувається до досягнення жінками віку кримінальної відповідальності. Адже кожне четверте правопорушення вчиняють особи, які не досягли 14-річного віку [4, с. 28].

Згідно зі статистичними даними, питома вага осіб жіночої статі серед осіб, які перебувають на профілактичному обліку в кримінальній міліції у справах дітей, протягом останніх років була у 2–2,5 рази вищою, ніж питома вага їх серед усіх неповнолітніх, які вчинили злочини.

Вибіркові дослідження свідчать, що половина всіх суспільно небезпечних й інших асоціальних діянь учиняється неповнолітніми у віці до 16 років. У загальній структурі злочинів та інших суспільно небезпечних діянь, учинених неповнолітніми всіх без винятку вікових груп, найбільшу питому вагу становлять різного роду крадіжки та розкрадання. Це особливо стосується 11–13-річних, але характерно й для підлітків старшого віку. У групі 15–17-річних осіб у структурі злочинних діянь істотно виділяється хуліганство [5, с. 53].

Аналіз кількісно-якісних показників злочинності неповнолітніх дозволив виявити детермінанти, що зумовлюють злочинність неповнолітніх.

Першою детермінантою є виховання дитини в матеріально забезпечених сім'ях з патріархальним укладом, де цілеспрямовано порушується принцип гендерної рівності на побутовому рівні. Мати в таких сім'ях контролює кожен крок дитини. Натомість дитина шукає свого визнання на вулиці. У такій ситуації спостерігаються успіхи в навчанні, що іноді не влаштовує батьків, покарання за навчання інколи здійснюється людиною, яка не є прикладом поведінки тощо.

Другою причиною є виховання в родині з низьким матеріальним рівнем. За таких умов дитина почуває себе матеріально обділеною порівняно з іншими, вона погано навчається й за це одержує надто суворі покарання. Настає втрата батьківського авторитету. У більшості випадків за таких обставин діти швидше стають на шлях злочинства; шукають

мікросередовище, що буде їх поважати, прислуховуватися. У цій ситуації спостерігаються: погане навчання; низька матеріальна забезпеченість; суворі покарання з боку батьків.

Третьою детермінантою є виховання в неповній сім'ї, коли дитина виховується лише матір'ю, без участі батька, або за його пасивної участі. У цій ситуації простежуються: незадовільні для матері успіхи в навчанні; дефіцит спілкування вдома. Можливі дрібні правопорушення: насильство над слабкішими.

Четверта причина злочинності неповнолітніх зумовлена станом їх емоційного незадоволення, що спостерігається в конфліктному спілкуванні з близькими та родичами; бездіяльності та пасивній життєвій позиції; проблемах у спілкуванні з однолітками й учителями. Ці діти знаходять внутрішню рівновагу в заподіянні болю іншим.

П'ятою детермінантою виступає виховання в сім'ї з низьким матеріальним рівнем через батька, який не працює. Батько не має належного авторитету в родині. Діти є самотніми й соціально неадаптованими. Окремі з них учиняють такі злочини: пограбування дітей, вилучення в них кишенькових грошей. У цій ситуації визначальними детермінантами злочинності є низький матеріальний рівень та покарання від нешановної людини.

Шостою причиною є те, що підлітки навчаються погано. Це принижує їх авторитет перед батьками і родиною. Замість сім'ї, діти шукають спілкування та знаходять «авторитетних» для себе людей на вулиці [6, с. 76]. Нерідко такі люди втягують дітей у протиправну діяльність, зокрема збут наркотиків тощо.

Детермінантами вчинення злочинів неповнолітніми загалом є ті ж причини і чинники, що зумовлюють злочинність дорослих. Це система негативних явищ і процесів у суспільстві. Але, з урахуванням особливостей особи неповнолітнього та психології її поведінки, перелічені детермінанти мають свою специфіку, пов'язану з особливостями соціально негативних потреб й інтересів неповнолітніх правопорушників.

Кримінологічний аналіз особи неповнолітнього злочинця дозволяє виділити й певні особливості чинників, що зумовлюють його деліквентну діяльність. Для всіх, або майже всіх неповнолітніх, що стали на злочинний шлях, вибір такої моделі поведінки безпосередньо або в остаточному підсумку пов'язаний з особистісними деформаціями.

Наявність виражених негативних соціальних потреб та інтересу до вживання алкоголю, безцільного перебування на вулиці, у громадських місцях тощо зафіксовано не менше ніж у 2/3 осіб, що вчинили злочини та інші правопорушення. У відповідному мікросередовищі високу оцінку мають азартні ігри, випивка, демонстрація зневаги до норм суспільної поведінки, культивування ворожнечі до певних соціальних груп і груп підлітків тощо.

До числа характерних особистих рис неповнолітніх, схильних до вчинення злочину, належать притаманні їм істотні деформації моральної та правової ціннісної орієнтації. Поняття товариства, боргу, совісті й

сміливості переосмислюються цими неповнолітніми, виходячи із вузькогрупових інтересів. Життєві цілі зміщуються в них у бік психологічного комфорту компанійсько-групового характеру, задоволення потреб легкої наживи. Учиняючи аморальні та протиправні вчинки, вони прагнуть перекручено негативно оцінювати поведінку потерпілих, у них чітко формується позиція схвалення або розуміння більшості злочинів, заперечення й повного ігнорування власної відповідальності за протиправні діяння.

У середовищі неповнолітніх злочинців вважається припустимим порушення кримінально-правової або будь-якої іншої правової заборони за необхідності. У тому числі якщо цього вимагають інтереси групи, з якою підліток вважає себе єдиним цілим. Необхідність дотримання вимог закону співвідноситься, головним чином, зі ступенем імовірності покарання за допущені порушення.

В емоційно-вольовій сфері неповнолітніх, які вчинили злочини, найчастіше фіксуються ослаблення почуття сорому, байдуже ставлення до переживань інших, нестриманість, брутальність, облудність, несамокритичність. Виражене ослаблення вольових якостей констатується лише в 15–25 % випадків [7, с. 141].

Емоційна неврівноваженість, марнославство, упертість, нечутливість до страждань інших, агресивність також належать до найпоширеніших характеристик та рис неповнолітніх злочинців. При цьому знову йдеться не про вікові особливості, що були б властиві основній масі підлітків загалом, а саме про криміногенні зрушення, деформації в морально-емоційній, моральній сферах, характерні саме для осіб, що вчиняють злочини.

Останнім часом науковці приділяють багато уваги виявленню обтяженості неповнолітніх злочинців різними нервово-психічними аномаліями. Установлено, що вплив цих аномалій на правопорушливу поведінку має непрямий або опосередкований характер. Вони, як правило, стимулюють соціальну неадаптацію, неадекватність реакцій підлітків, але не визначають головний зміст конкретних дій, їх морально-правову спрямованість. Щоразу, коли йдеться про осудних суб'єктів, наявність нервово-психічних аномалій не створює фатальної схильності їх до злочинів. Аномалії психіки впливають на механізм формування протиправної поведінки, виступають як умови, що прискорюють процес деградації особи, а також фактор, що позначається на виборі форми реакції на конфліктну ситуацію, на формування специфічної злочинної мотивації.

У багатьох регіонах України останніми роками констатується інтенсивне зростання злочинності серед неповнолітніх з аномаліями психіки, що випереджає за темпами майже в чотири рази зростання злочинності серед неповнолітніх загалом. Так, кожен сьомий-десятий підліток, який вчиняє злочин, має досить виражені відхилення в нервово-психічному стані. Однак більшу частину серед них становлять особи не з важкими й стійкими захворюваннями, а з психопатичними рисами особи та залишковими явищами після перенесених сімейних або інших травм.

Важливо й те, що психопатичні риси злочинців у переважній більшості не пов'язані з обтяжувальною спадковістю. Вони у 80–85 % випадків придбані ними внаслідок несприятливих умов життя або виховання, що значною мірою більш об'єктивно й послідовно пояснює підвищену їх поширеність у злочинців порівняно з підлітками, не схильними до вчинення злочинів [8, с. 27].

Головною причиною інтенсивного виникнення й розвитку психогенно зумовлених аномалій у неповнолітніх правопорушників є неблагополучні умови їх сімейного виховання, що виражаються в тому числі й у наявності різних нервово-психічних захворювань у батьків, у зловживанні алкогольними напоями, протиправному та аморальному способі життя, жорстокості в сім'ї. Як соціально обтяжувальні обставини психофізичного та інтелектуального розвитку й стану, що мають більш високий ступінь поширеності серед неповнолітніх злочинців у порівнянні з підлітками, які правопорушень не вчиняли, дослідниками зафіксовано: 1) різні порушення психофізичного розвитку, що сталися у період внутрішньоутробного розвитку, пологів, у дитячому і ранньому дитячому віці (у тому числі від черепно-мозкових травм, загальносоматичних й інфекційних захворювань); 2) яскраво виражені, починаючи з дитячого віку, невропатологічні риси й патохарактерологічні реакції (надмірна крикливість і плаксивість, підвищена уразливість, легка ранимість, примхливість, афективність, дратівливість, постійне занепокоєння, крайні форми рухової активності, порушення сну, мови та ін.); 3) захворювання на алкоголізм; 4) явища фізичного інфантилізму (млявість, швидка стомлюваність, знижена працездатність та ін.) або виражене відставання у фізичному розвитку, уключно з дефектами зовнішності; 5) знижений рівень інтелектуального розвитку, який створює труднощі в спілкуванні з однолітками, вихователями, у навчанні та праці, що ускладнює отримання необхідної інформації та соціального досвіду.

Переважно неповнолітні злочинці – це особи, наділені звичками, схильностями, стійкими стереотипами антигромадської поведінки. Випадково вчиняють злочини з них одиниці. Для інших неповнолітніх правопорушників характерні: 1) постійна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки (лихослів'я, поява в нетверезому вигляді, приставання до громадян, псування громадського майна тощо); 2) породження негативних звичаїв і традицій, пристрасть до спиртних напоїв, до наркотиків, участь в азартних іграх; 3) волоцюжництво, систематичні втечі з будинку, навчально-виховних та інших установ; 4) ранні статеві зв'язки, статева розбещеність; 5) систематичний прояв, у тому числі й у безконфліктних ситуаціях, злостивості, мстивості, брутальності, актів насильницької поведінки; 6) штучне створення конфліктних ситуацій, постійні сварки в сім'ї, тероризування батьків та інших членів родини; 7) культивування ворожнечі до інших груп неповнолітніх, що відрізняються успіхами в навчанні, дисциплінованою поведінкою тощо [8, с. 36].

Особливого кримінологічного значення набуває й віктимологічний аспект щодо поведінки дівчат, схильних до вживання спиртних напоїв та аморального способу життя. Результати вибіркового спостережень підтверджують, що на момент злочину 28 % потерпілих перебували у стані алкогольного сп'яніння. Понад 22,6 % потерпілих перед звалтуванням спільно з винним проводили дозвілля й розпивали спиртні напої; 10,6 % уживали алкогольні напої раніше. Саме рання профілактика віктимної поведінки неповнолітніх осіб жіночої статі набуває особливого значення [9, с. 63].

Ученими-кримінологами встановлено, що деяким категоріям осіб притаманні риси психологічного, фізичного, морального характеру (віктимного), які створюють підвищену вірогідність для таких людей стати жертвами злочину. Віктимні риси, характерні для неповнолітніх, можна поділити на дві групи – загальні та індивідуальні. До загальних належать: довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно реагувати на ситуацію, відставання у психічному розвитку від фізичного, перевага у психічній діяльності процесів збудження над гальмуваннями, а інколи – звичайна фізична слабкість.

Індивідуальні фізичні властивості підлітків поділяються, насамперед, на біопсихологічні, психологічні та соціально-психологічні. До біопсихологічних належать: тип темпераменту, наявність рис, характерних для одного з патопсихологічних симптомокомплексів (шизофренічний, психопатичний, олігофренічний, органічний патопсихологічний синдром, психогенна дезорганізація психічної діяльності). До психологічних відносять: агресивність, навіюваність, ригідність, тривожність, жорстокість, необ'єктивну оцінку можливостей, схильність до ризику, конформність, емоційну неврівноваженість або наявність однієї чи поєднання декількох акцентуацій характеру. До соціально-психологічних належать: потреба у спілкуванні, самоствердженні, правова необізнаність, незнання головних методів забезпечення особистої безпеки тощо.

Отже, напередодні Вільнюського саміту Україна як ніколи раніше потребує нових, по-справжньому європейських методик і методів протидії злочинності неповнолітніх. Але для того щоб протидіяти цьому виду злочинності, потрібно нейтралізувати детермінанти, що зумовлюють деліквентну поведінку підлітків. Вивчення цих проблем дозволить сформувати й унормувати в чинному законодавстві ефективні методи попередження та протидії злочинності неповнолітніх. Зокрема, одним з важливих напрямів конструктивного вирішення цієї проблеми є створення єдиної та чітко сформованої системи профілактики серед неповнолітніх злочинців з урахуванням дослідження кримінологічної характеристики та детермінант злочинної поведінки підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гоголева Л. Л. Вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность: виктимологический аспект : [учеб. пособ.] / Гоголева Л. Л., Женунтий В. И., Цибуленко Т. Д. – К. : КВШ МВД, 1991. – 94 с.
2. Джужа О. М. Криминологія : [навч. посіб.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Иванов Ю. Ф. та ін. ; [за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : НАВСУ, 2004. – 200 с.
3. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку / В. Веселуха // Право України. – 1999. – № 7. – С. 93–97.
4. Джужа О. М. Курс криминології. Загальна частина : підруч. – [у 2 кн.] / Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. та ін. ; [за заг. ред. Джужі О. М.]. – К. : Юрінком-Інтер, 2001. – 352 с.
5. Левицький Л. Захист неповнолітніх потерпілих: криминологічні і кримінально-процесуальні аспекти / Л. Левицький // Підприємництво, господарство, право. – К., 2004. – № 6. – С. 113–116.
6. Кругликов Р. И. Детерминизм и память / Р. И. Кругликов // Вопросы философии. – 1980. – № 6. – С. 145–156.
7. Тростанецкая Г. Н. Дети группы «риска». Социальные и психолого-педагогические проблемы / Г. Н. Тростанецкая, Л. М. Шипицына // Дети и насилие : [материалы Всерос. науч.-практ. конф.]. – М.–СПб., 1994. – 2–8 окт. – С. 5–9.
8. Крижна Л. В. Криминогенні чинники сфери сім'ї і побуту та шляхи їх нейтралізації / Л. В. Крижна // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – К., 1998. – № 2.
9. Голіна В. В. Проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження : [моногр.] / В. В. Голіна, В. П. Ємельянов. – Х. : Право, 2006. – 292 с.